

ORTAK VE FARKLI YÖNLER YLE ORTA ASYA'DA DEVLETLER ÜZER NE ELE T REL DE ERLEND RME

Ömer Soner HUNKAN**

ÖZ: Orta Asya'dan Batı'ya doğru göç eden veya fütuhata girişen Türkler açısından X-XIII. yüzyıllar, yeni medeniyet daireleri ile tanışma, kaynaşma ya da etkileşim ve mücadele ile zamanla oralarda farklı bir çehrede hâkimiyet kurdukları bir dönemi temsil eder. Bu sırada Türk, İslam ve dünya tarihi açısından en önemli olay şüphesiz Türklerin İslam'a girişi ve ilk İslam Türk devletlerinin teşekkülüdür. Bu çerçevede ilk İslam Türk devleti nerede ve ne zaman kurulmuştur? Valilikler veya şehir devletleri ya da meşruiyeti tartışılır köle kökenli Türk siyasi teşekkülleri ilk Müslüman Türk devleti olarak kabul edilebilir mi? Bunlar hâlâ ilgili araştırmacıların tartıştığı ve uzlaşmaya varamadığı konular olarak önümüzde durmaktadır. Diğer bir husus Türk tarihinin bu dönemde artık yoğunlukla Çinceye dayalı kaynakların tekelinden kurtulup, devreye Arap, Fars, Rus, Grek, Latin vs. kaynakların girmesi ile eskiye dair bilinenlerin dışında özellikle Türk devlet yapısının mahiyetinin ne olduğu, mesela devletin siyasi yapısında ikili veya üçlü bir teşekkül mü geçerli yoksa tamamen merkezî bir sistem mi söz konusu gibi meselelerin tartışılması ve mukayese edilebilmesi imkânı ortaya çıkmıştır.

Ele alınan bu makalede bu ve benzeri konular, ortak ve farklı yönleri ile Orta Asya'daki devletler Doğu'da Uygur Kağanlığı ve Batı'da Hazar Hakanlığı'nın yıkılışı sonrası Türk Hakanlığı (Karahanlılar), İtil Bulgarları, Selçuklular, Gazneliler ve Türk yöneticilerin başında olduğu bazı valilikler çerçevesinde irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı, Gazneli, Bulgarlar, Selçuklu.

COMMON AND DIFFERENT ASPECTS OF THE CENTRAL ASIA STATES ON THE CRITICAL ASSESSMENT

ABSTRACT: Who migrated from Central Asia to the West or in the Turks took action conquests X-XIII. centuries represent a period that is the new offices to meet the civilization, fusion or the interaction and struggle with the established dominance over time. Meanwhile, Turkish, Islamic and world history of the Turks to Islam undoubtedly the most important event

---

* Bu makale, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı ve Ahmet Yesevî Üniversitesi tarafından 20-22 Nisan 2012 tarihlerinde Türkistan / Kazakistan'da düzenlenen "Türk Kültürünün Gelişimi ve Çatışmaları -II: X-XIII Yüzyıllarda Merkezi Avrasya'dan Ön Asya'ya Yeni Açılımlar Sempozyumu"nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

in terms of input and the first Islamic Turkish states. In this context, the first Muslim Turkish state established where and when? Governor's offices, or city-states, or the legitimacy of the political formations of Turkish origin are discussed slavery can be considered as the first Muslim Turkish state? These issues are still unable to reconcile itself to the researchers discussed and stands in front of us. Another issue is no longer in this period of Turkish history, into Chinese based on the intensity of resources to get rid of the monopoly, commissioned Arab, Persian, Russian, Grecian, Latin, etc. into resources outside of what is known about the past, especially what is the nature of the Turkish state structure, for example, a formation of double or triple the state's political structure Is it valid or completely centralized system can be compared and the opportunity to discuss issues such as these have emerged.

Discussed in this paper, these and similar matters, after the collapse of the Uighur Khanate in Central Asia and the Caspian Khanate in the West, within the framework of the Turkish Khanate (Qarakhanids), Itil Bulgars, Seljuk, Ghaznavi and some of the administrators of the Turkish will be discussed with common and different aspects.

Keywords: Qarakhanids, Itil Bulgars, Seljuk, Ghaznavids

Giri

Merkezî Asya'dan Ön Asya'ya açılım çerçevesinde X-XIII. yüzyıllar, bu co rafyada rol alan Türkler açısından yeni bir daireye yani slam medeniyetine dâhil olma, onunla bütünleşme ve bu kapsamda de i im, dönüüm, çatıma ve sentez gibi kavramlarla ifade edebileceğimiz Türk devlet ve toplum yapısında her alanda tarihî bir sürecin ya andı ı dönemi temsil etmektedir. Bu sürecin do ru analiz edebilmesinde ve mukayeseli bakabilmeye öncelikle ilk Müslüman Türk devletinin nerede ve ne zaman slam'ı kabul etti inin ve devletin yapısının ne oldu unun, sonra Türkler arasında toplu ihtidaların nerelerde ve ne zamandan itibaren görülmeye ba landı mın belirlenmesi önemli katkı sa layacaktır.

İlk Müslüman Türk Devletleri veya Devleti Meselesi

Türkiye'de üniversitelerde okutulan “*İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*” dersleri muhtevasına bakıldığında genelde slam'ın do u u ve co rafyası ile Emevî ve Abbasîlerin tarihî sürecine paralel bir ekilde ilk Müslüman Türk devletlerinin Orta Asya'da de il de Mısır, Suriye ve Azerbaycan co rafyalarında ortaya çıktığı intibamı verir. Bu çerçevede Tulunîleri, h idîleri ve Sacîleri (O ullarını) konu alan “vali-hanedan” tarihinin anlatımının bu derslerin geni bir bölümünü te kil etti i görülür. Hâlbuki bu siyasi te ekküller özellikle Abbasîlerin merkezî otoritelerini güçlendirmek için de i ik vasıtalarla Türk ülkelerinden çok sayıda temin ederek askerî ve idari bürokrasilerinde görev verdikleri köle-Türk yani memlûklerden oluyordu. Bu kapsamda onlara tahsis edilen valilik bölgesinde zaten halk hem Müslüman idi hem de ezici ço unlu u gayri Türk unsurlardan oluyordu. Dolayısıyla onların hanedanlık ekinde sürdürmeyi ba ardıkları bölgedeki siyasi hâkimiyetlerinin ilk Müslüman Türk devletleri

dairesinde de il, Türklerin slam ile tanı ma süreci veya Orta Do u'da Türk varlığı ve etkisi çerçevesinde de erlendirilmesi daha uygun dü mektedir. Burada Türk tarihinin akı na tezat te kil eden bu sorunun temelinde esasen iki neden vardır: Bunlardan ilki, Orta Asya'yı kök alan Türk tarihçili i ile Arap co rafyasına dayanan slam tarihçili i arasındaki disipliner kopukluk; di eri ise slam'ı Arap olgusu çerçevesinde algılayan Avrupa merkezci slam tarihi ve medeniyeti bakı ıdır.

Arap hakimiyeti merkezli slam co rafyası dı na çıkıldı nda ise ilk Müslüman Türk devletinin kim oldu u meselesinde iki Türk devleti til Bulgarları ile Karahanlılar olarak bilinen Türk Hakanlığı ön plana çıkmaktadır. Elbette sorun ilk hangisi olunca, til Bulgar lteberi Almi ile Türk Hakanlığı'ndan Satuk Bu ra Han'ın slam'ı kabul tarihini esas alan kronolojik tartışmalar yo unluk kazanırken, iki devletin hiyerarşik konumu, bulunduğu co rafya ve toplu ihtida hareketlerinin bu tartışmaların gölgesinde kaldığı görülür. til Bulgar Almi , di er kom uları gibi Hazar Kaganlığı'nı metbu tanıyan bir ilteber idi. Verginin dı nda tabiiyet alameti olarak bir o lu ve bir kızı Hazar Kaganı'nın yanında rehin bulunuyordu. Rivayete göre, zorla rehin alınan lteber'in Müslüman kızı Yahudi Hazar Kaganı'nın nikâhında iken ölür. Hazar Kaganı bunun üzerine lteber'in ba ka bir kızını ister. O da bu kızının da zorla alınacağından korkarak onu kendine ba lı bir bey ile evlendirir. Di er taraftan da Halife (Sultan)'ye bir mektup yazmaya karar vererek, ondan Hazarlara kar ı bir kale in a etmek için para yardımı ile bu arada slam dini ve ıriyatını ö retecek bir heyet göndermesini talep eder. Belki de bunun için kendisine sı nımı Müslüman mültecilerden biri Abdullah b. Ba tû el-Hazerî'yi elçi olarak Halife Muktedir'e gönderir. Halife de Bulgar ülkesini bilen kölelerinden Tegin et-Türkî ve Bars es-Saklâbî'nin kendisine refakat etti i (Nezîr el-Haramî'nin azatlısı) Sevsen er-Rassî'dir. Haziran 921'de Ba dâd'dan hareket eden elçilik heyeti Ni âbûr'a geldi inde Sâ mânîlere asi olan Deylemlî Leyla b. Numân'ın öldürüldü ü haberini alır. in ilginç yanı, bn Fadlan'ın kaydı dı nda bazı kaynakların (bnü'l-Esîr ve bn Haldun) Leyla b. Numan'ın öldürülmesi olayında Sâ mânîlere yardımda bulunan ki inin adını "*Türk Meliki Bu ra Han*" olarak kaydetmeleridir. Zira bu Türk melikinin, biraz önce Sâ mânîler vasıtası ile Müslüman olan Satuk Bu ra Han oldu u konusunda bu alanın mütehassısları (O. Pritsak, Z. V. Togan ve F. Grenard) hemfikirdirler. u halde elçilik heyeti daha neredeyse yolun ba nda iken Türk Hakanlığı'ndan Satuk Tegin çoktan Müslüman olmu gözüküyor. Nitekim Ne rî'nin kronolojik anlatımındaki sıraya göre onun Müslüman olması 913 yılına tekabül etmektedir. Buna kar ın Kar î'nin Satuk'un dönemine dair verdi i bilgiler, kronolojik açıdan mu lak ve çeli kili olup

ancak onun son dönemlerini içine alan bir kesit olarak ele alınabilmektedir.¹ Elçilik heyeti Mayıs 922'de Bulgar ülkesine geldi inde zaten Müslüman olan til Bulgar lteberi Almi , artık resmî olarak slam'ı kabul etmi ve hutbede adının okunması için kâfir oldu unu söyledi i babasının adını Abdullah olarak de i tirirken kendisi de halifenin adını yani Cafer adını almı tır. Hutbe Cafer b. Abdullah adı ile okunmu tur. Bununla birlikte bazı ara tırmacılar gerek bn Rü d'ün 913'te yazıldı ı kabul edilen eserinde lteber'den Müslüman diye bahsetmesi nedeni ile ve gerekse lteber Almi 'ın Cafer b. Abdullah adına basılan ve 903-908 tarihlerine atfedilen Bulgar paralarına binaen onun slam'a giri ini Abbasî elçilik heyetinin geldi i Mayıs 922 tarihinden önceye götürürler.

Buraya kadar kısaca unu söyleyebiliriz, kronolojik açıdan yola çıkıldı ında mevcut kaynaklara göre til Bulgar lteberi Almi ile Türk Hakanlı ı Bu ra Hanı Satuk'un aynı tarihlerde Müslüman oldu u ve hangisinin kesin olarak daha önce Müslüman oldu u konusunda hüküm verecek yeterli malzemenin olmadığı na ula ılmaktadır. Zira her ikisi için bilgi te kil eden mevcut kaynakların eksik veya tartışılabilir oldu u açıktır. O halde burada ilk Müslüman Türk devleti olarak Hazarlara tâbî ilteber² yani vali mertebesindeki Bulgar lteberli i mi ilk kabul edilecek yoksa Han veya Hakan mevkiindeki Satuk'un Türk Hakanlı ı mı? ayet ilteberlik yani valilik mertebesindeki bir devlet ilk kabul edilirse, til Bulgar lteberli i'nden bir asır önce 840'ta slam co rafyası dı ında Seyhun boylarındaki Türk beldelerinden a (Ta kend) vilayetinin yani valili inin bütünüyle slam'ı kabul etti i bilinmektedir. Nitekim bir slami kaynaktan bu sıralarda a 'ta bazı slam-Sufi vaizlerince yüz bine yakın insanın ihtida etti i bilgisi bunu do rulamaktadır. Di er taraftan daha eskiye gidilirse Halife Mehdî (775-785) zamanında Toharistan Karluk Yabgusu ve çocuklarının, halifenin ça rısı ve daveti ile slam'ı kabul etti i kaydedilmektedir.³ u halde devletin yapısı itibari ile hakanlık devlet

¹ Kar î'nin nakletti ine göre Satuk dönemi Halife el-Mutî lillah (946-974) ve Sâmânî Emîr er-Re îd Abdu'l-Melik b. Nûh (954-961) dönemine tekabül etmektedir ki bu, Satuk Bu ra Han'ın tezkirede hicretten 333 yıl sonra (944) fani dünyaya inece i bilgisinden esinlenmektedir. Hâlbuki yine Kar î, Satuk'un 955 yılında vefat etti ini ve yerine o lu Musa'nın geçti ini belirtmektedir. Dolayısı ile bu hem kendi içinde çeli kili hem de tezkirede uzun süre ya adı ı bilinen ve küçük ya ta Müslüman olan Satuk'un siyasi faaliyetleri ile de çeli en bir durumdur.

² Hazar hakan soyundan gelmemeleri ve onlara tâbî olmaları nedeni ile til Bulgarlarının slam'a geçi sürecinde ilteber unvanı kullandıkları görülmektedir. Dolayısı ile bazı akademik çalı malarda yer alan ve bu dönem için kullanılan " til Bulgar Hanlı ı" ifadesini do rulayan veya bu hanedan üyelerinden herhangi birinin "han" unvanı kullandı ını kaydeden devrin bir kayna na rastlanmamaktadır.

³ Burada, Müslüman Araplarca fethedilen Mâverâünnehr'deki Müslüman olan Türk

hiyerar isinin alt basamaklarına do ru gittikçe slam co rafyası dı ında slam'ı kabul eden ilk Türk siyasi te ekküllerini til Bulgarlarından çok daha öncelerde aramak icap etmektedir.

Hakanlık açısından bakıldı ında Müslümanlarla sınırdaki olan Kafkaslarda Hazar Kaganlığı, Orta Asya'da ise kronolojik sıra ile Türgi Kaganlığı, Uygur Kaganlığı ve Karahanlılar yani Türk Hakanlığı'dır. rtidadlarına ra men 730'larda Hazar Hakan'ı ve çevresinin Müslüman oldu u yönündeki bilgileri Hazarlar arasında en azından slam'ın taban tutmaya ba ladı ı ekinde yorumlamak mümkündür. Zira sonraki asırlara do ru Hazar ülkesinde slam azımsanmayacak bir kabul görmü ve hakanlık ordusunda 7 ila 12 bin ki ilik özel bir askerî birlik te kil edecek seviyeye ula mı tır. Orta Asya'da Türgi Kaganlığı ile hilafet arasındaki bazı diyaloglar slam kaynaklarında yer almakla birlikte onlar arasından slam'ı kabul eden birine rastlanmamaktadır. Uygur Kaganlığı'nın sol yabgulu unu olu turan Karluklar en geç 840 yılından itibaren hakanlık mertebesine yükselmeleri ile batıda Türk Hakanlığı'nın kurucuları olarak Uygurların yerini aldılar. Seyhun boylarında slam co rafyasına sınır olan Türk Hakanlığı'nın, slam'ın do usundaki Sâ mânîler ile ili kilerin bir sonucu olarak sabık hakan Bazir Arslan Han'ın o lu Satuk Tegin, Sâ mânî Ebu Nasr ile tanı tı ve onun vasıtası ile Abdülkerim adını alarak slam'a girdi. En geç 921'de kendisi gibi Müslüman olan bazı hanedan mensuplarını ve Sâ mânî ülkesinde meskûn gaziler ile hakanlığı'nı batısını ele geçirerek "Bu ra Han" unvanı aldı ve aynı zamanda "Kara Hakan" unvanı kullanarak ülkenin di er taraflarının da kendine ait oldu unu iddia etmeye ba ladı. 955'teki vefatından sonra çocukları slam adına onun mirasına sahip çıkarak en geç 960'ta slam'ı bütün ülkeye yaydılar. Nitekim Türkler arasında ülkede "iki yüz bin hırkah"⁴lık ilk toplu ihtida haberi 960 yılına ait olup, "on bin hırkah"⁵lık di er bir toplu ihtida ise 1044 yılında olmu tur ki, ba ka bir Türk bölgesi için bu denli kalabalık bir sayıya rastlanmamaktadır. Bu nedenle bnü'l-Esir ve Kar î gibi bazı slam müellifleri Türklerden ilk Müslüman hakanın Satuk Bu ra Han oldu unu kaydetmektedirler ki, gerek sonuçları ve etkileri itibari ile gerekse Ka garlı Mahmûd'un ifadesi ile dokuz tu lu Türk Hakanlığı'nın Müslüman atası olarak bakıldı ında bunu kabul etmek yerinde olmaktadır. Yahut Türk siyasi te ekküllerini hiyerar ik tasnife tabi tutarak ilk Müslüman Türk hakanlığı, yabgulu u, ilteberli i (valili i), teginli i vs. ekindeki bir bakı , bu meseleyi daha sarih ekilde izah eden bir çözüm olarak önerilebilir.

---

yöneticiler bunların dı ında tutulmu tur.

⁴ Bir hırkahta be ile yirmi arasında ev halkının ya adı ı büyük çadır oldu u dikkate alınırsa iki yüz bin çadır en az bir milyon nüfus etmektedir.

⁵ On bin çadır halk en azından elli bin ki iye kar ılık gelmektedir.

İslami Döneme Geçi : De i im ve Çatı ma

İlk Müslüman Türk devleti Türk Hakanlığı olarak kabul edilirse, İslami döneme geçi de İslam öncesi Türk devlet ve toplum yapısında ne gibi de i im, dönü üm, çatı ma ve sentez ya andı ı sorularına da bu devletin bütünsel tarihinin yanıtlar vermesi beklenir. Bu çerçevede devletin hiyerar i basama ının zirvesinde yer alan hakanın statüsünde ya anan de i im ve bundan kaynaklanan çatı ma ortamı dikkat çeken önemli bir örnek olarak alınabilir. İslam öncesi Türk idari anlayı ına göre do rudan Tanrı tarafından verilen idare etme hakkı yani kut ile hem siyasi hem de dinî iktidarına me ruiyet kazandıran hakan, imdi İslam dairesine girmekle hilafeti de tanıma oluyordu ve bunun anlamı da me ruiyetin artık do rudan Tanrı'dan de il, hilafet makamından alınaca ı anlamına geliyordu. Bastırdıkları paralarda rastlanan “Mevlâ Emîrû'l-Mü'minîn (halifenin kölesi)” ibaresi de en azından hukukî olarak onların kendi mevkilerinin üzerinde olduklarını kabullendiklerini göstermektedir. Bu durum ise hakanların İslam öncesinde halk üzerinde kurdukları mutlak otoritelerinin zayıflamasına ve onların son karar veya son hüküm mercii olmaktan çıkarılmasına neden olmu tur. Bununla birlikte Abbasî hilafeti, iî Büveyhîlerin hâkimiyetine girmesi ile birlikte 946 yılından beri dünyevî hâkimiyetini kaybetmi bulunuyordu. Dolayısı ile hakanın me ruiyetinin tanınması kar ılı nda halifeye itaat arz etmesinin hakanın siyasi hedefleri açısından kaybettirdi i bir ey yoktu. Ancak bu tanıma, hakanlı ın bürokrasisini olu turan ve bir anlamda halifenin emsiyesi altında bulunan medrese e itimli bürokrat-ulema sınıfı kar ısında onun elini hayli zayıflatmakta ve halk üzerindeki otoritesini sarsmakta idi. Sonuçta bürokrat-ulema sınıfının temel dayana ı İslam ve onun da temsil edildi i en üst merci hilafetti. Nitekim Türk Hakanlığı nümizmatı Koçnev, bürokrat-ulema sınıfının güçlü oldu u merkezî Mâverâünnehr'de hakanların paralarında sıklıkla “Emîrû'l-Mü'minîn” unvanının görülmesine ra men, bu bölgeden uzakla tıkça halifenin unvanına pek az parada rastlanmasını, hakanların din adamlarına (bürokrat-ulema sınıfına) nüfuz etme gayesi ta ımasına ba lar.

Bu çerçevedeki iktidar mücadelesi, “devlet ile din arasında ideal bir birlik” olu umunu engelledi. Uzun süren çatı ma, hakanlığı hem içeriden parçaladı hem de dı istilaya açık hale getirdi. Her ne kadar hakanlar kendilerini “halifenin kölesi” olarak nitelemekte iseler de uygulamada hakan ve halife arasındaki ili kinin tarzını, kar ılıklı menfaatlere gösterilen saygı belirlemekte idi. Halifenin hakanı taltif için gönderdi i men urlar, hakanın siyasî mevkiini göstermesi açısından ta ıdı ı önemin dı nda, sarayda çocukların elinde oyuncak olacak kadar önemsizdi. Ceyhûn'un batısında “hakan”ın kar ılı ı olan “sultan”, menfaatine ters dü tü ü zaman halifeyi, dârü'l-hilâfe'yi fillerin aya ı ile yıkarak topra ını fillerin sırtında Gazne'ye

getirmekle tehdit edebilmekte idi. Kurulu yıllarından itibaren kendilerini “halifenin mevalisi” olarak gören Selçuklu sultanları, Sünnî Abbâsî hilafetini îî tahakkümünden kurtarmakla birlikte, hilafetin dünyevi hâkimiyetten, feragati devam etmi ve bu, bizzat halife tarafından Selçuklu Sultanı Tu rul Bey'e tevdi edilmi ti. Hal böyle iken, “Sultan” ve “Halife” unvanlarının tek ki ide toplanmasına yönelik sıhrî akrabalık giri imleri, iki hâkimiyet alanı arasındaki iktidar çatı masını tamamen ortadan kaldıracak bir çözüm olarak devrin bazı yöneticilerini harekete geçirmi olabilirdi. Ancak Selçukluların da ılmaya yüz tutması ile birlikte hilafetin dünyevi hâkimiyetini yeniden kurmaya ve geli tirmeye çalı masıyla aevlenen çatı maların, Selçukluların yerini alan Hârizm âhlar döneminde de devam etmesi ile slam co rafyasının önce Haçlılara sonra Mo ol istilasına kar ı direnme gücünü kıran önemli sebeplerden biri olarak tarihteki yerini aldı ı söylenebilir.

Türk Siyasi Yapısı Merkezi mi Yoksa Bu Yapıda kili (erik) Te kilatlar mı Söz Konusu?

X-XIII. yüzyıllar Orta Asya Türk devletlerinde siyasi yapının mahiyeti açısından Türk devletlerinde ikili veya üçlü bir te ekkül mü geçerli yoksa tamamen merkezi bir sistem mi mevcut meselesi, özellikle yeni nümizmatik verilere dayalı olarak bu döneme yo unla an Davidoviç, Koçnev ve Fedorov gibi alanın uzmanı nümizmatların geçen asrın son çeyre inde ortaya koydu u çalı malar ile yeniden irdelenmeye muhtaçtır. Mesela Hazarlara dair kaynaklarda verilen bilgilerde Büyük Hakan yanında bir de ona vekâlet eden Hakan Beg(h)'in bulunması veya Selçuklularda Tu rul ve Ça rı Beylerden birlikte söz ediliyor olması gibi misaller alanın uzmanlarınca Türk devlet sisteminde ikili hatta üçlü sistemin varlı na kanıt olarak gösterilmi tir. Bununla birlikte yazılı metinlerde bu konuya dair bilgiler bazı isim ve unvanların dı nda ço unlukla mu laktır veya ayrıntıya pek rastlanmamaktadır.

Bu çerçevede ilk Müslüman Türk devleti olarak Türk Hakanlı ı'nın da yazılı metinlerde ikili, üçlü hatta daha da artan bir yapıda te kilata sahip oldu u görünümü söz konusu iken nümizmatik verilerine bakıldı nda, aslında durumun hiç de öyle olmadı na, tamamen bir hiyerar i, haklar ve sorumluluklar kapsamında merkezi bir sistemin varlı mın bulundu na i aret etmektedir. Hakandan sonra her bir hanedan mensubu, sahip oldu u hiyerar ik konumuna uygun olarak ya tabi ya da bir alt basamakta alt tabi (tabinin tabisi) sıfatı ile kendi ehrini, vilayetini veya bölgesini yönetmektedir. Saltanat de i ikliklerine ve ba arılarına göre hiyerar ideki konumları ve hâkimiyet alanları de i ebilmektedir. Bu çerçevede hanedan mensupları bu ra (deve aygırı), ilig (geyik?), arslan ilig, arslan tegin, togan tegin, tonga (kaplan) tegin, yınal tegin, yı an (fil) tegin vs. unvanlar altında

bu mekanizmanın altında hiyerarşik bir sraya göre yer almaktadır.⁶ Her hakan olsun isterse bir ba ka hanedan mensubu olsun, öldü ünde siyasi istikrar söz konusu ise yerine bir alt basamaktaki hanedan mensubu (o lu, karde i, amcası, ye ni vs.) geçmektedir. Ancak siyasi süreçte veya istikrarın olmadığı zamanlarda en alt basamaktaki bir hanedan mensubunun, birdenbire piramidin en üstüne çıkabildi ine de rastlanmaktadır. Bu ra, ilig ve kadir gibi tabii sıfatını haiz birinci derecedeki hanedan üyeleri metbu tanıdıkları hakana kar ı geni bir serbestiye sahiptiler. Yönettikleri bölgede merkezdeki idari yapının benzeri kendi idari te kilatları, ordusu vs. vardır. Kom u devletler ile ili kileri do rudan yürütebilmekte, sava lar ve anla malar yapabilmektedirler. Hakana kar ı temel yükümlülükleri, hutbede ve paralarda hakanın adını zikretmek ya da ba ka birinin adına yer vermemek, istenildi inde hakanın ordusuna katılarak ortak dü mana kar ı sava mak ve hakana ait, yani merkezi otoriteye ait vergilerini ödemektir.

Merkezi otorite zayıfladı nda ya da saltanat de i iklikleri sırasında ülkede birden fazla han unvanlı hanedan mensubu ortaya çıkmı sa, bu durumda hakanlı ın merkezinde bulunan hakan veya taht iddiası, di erinden kendini üstün olarak ayırmak için unvanının önüne sıklıkla kara (büyük) veya nadiren ulu unvanı getirerek devletin merkezindeki büyük hanın kendisi oldu unu göstermeye çalı maktadır.

Sonuç

Orta Asya Türk devletleri açısından X-XIII. yüzyıllar, Türklerin slam co rafyasına dâhil oldu u ve dolayısıyla bu eksen de ya adı ı de i imleri temsil eder. Bu perspektif ile yakla ıldı nda ilk Müslüman Türk devletini Orta Do u'da veya Mısır'da aramak yerine Türk tarihinin do udan batıya akı ına paralel olarak yine Orta Asya'da aramanın daha uygun oldu udur. Zaten Türkler arasında on binlerle veya yüz binlerle ifade edilen toplu ihtidaların IX. ve XIII. yüzyıllar arasında Orta Asya'da yani Seyhun ötesinde yo unla ması bunu kanıtlayan önemli bir unsurdur. Bu unsurlar batıya do ru slam memleketlerini siyasi hâkimiyetleri altına alırken, toplu ihtidaların ise XIII. yüzyıldan itibaren özellikle Mo ol hâkimiyeti dönemi ve sonrasında Aral, Hazar ve Karadeniz'in kuzeyine yani Kuzey Türkleri sahasına do ru kaydı nı gösteren bilgilere rastlanmaktadır.

“ İlk Müslüman Türk devleti hangi Türk devletidir” sorusuna, ilk olmanın gerektirdi i kronolojik izahın kaynak açısından tartışılabilir oldu u ortada ise de Türk devletleri siyasî te ekkülü hiyerarşik açıdan tasnif edildi inde ilk Müslüman hakanlı ın Türk Hakanlı ı (921), ilk Türk

⁶ Bu hiyerarşik basamakların aynı zamanda hakanlı ın has ordusu yani gulam sınıfı için de geçerli oldu u *Kutadgu Bilig*'te kaydedilmektedir.

ORTAK VE FARKLI YÖNLERİYLE ORTA ASYA'DA DEVLETLER ÜZERİNE ELEŞTİREL
DEĞERLENDİRME

Müslüman yabgulu un Karluk Yabgulu u [(785), 1002'den itibaren ise O uz Yabgulu u], ilk Türk Müslüman valili in â yani Ta kend Valili i “Tudunlu u” (840), ilk Müslüman Türk ilteberli i “valili i” til Bulgar lteberli i (en erken 908 en geç 922), ilk Müslüman Türk teginli i “tegin yani köle soylu devletler” Gazneliler (960), Harizm ahlar vs. ekinde sıralamak daha az tartı ılabilir bir cevap olmalıdır.

Bu dönem Türk devletlerinde merkezi devlet yapısı yerine çoklu te kilat yapılarının söz konusu oldu unu dü üdüren bazı slami metinlerin aksine özellikle hakanlık nümizmatik verileri açık bir ekinde hakan soyundan gelen yöneticilerin hiyerar isini merkezi bir düzen içinde ortaya koymaktadır. Bu nedenledir ki bu meseleye dair kaynak metinlerdeki bilgiler yeniden irdelenmeye muhtaçtır.

KAYNAKÇA

- BARTHOLD, V. V., *slâm'da ktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, Yeditepe Yayınları, stanbul, 2006.
- CAH Z, Ebû Osmân, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri*, (Çev. R. e en), Ankara, 1988.
- DAKUKÎ, H. Ali. “Volga Havzasında Müslüman Bulgar Devleti”, (Çev. ve Ed. A. Bakır), *Ortaça Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s.425-463.
- DAV DOV Ç E. A., *Kladi Drevnih i Srednevekovih Monet Tadjikistana*, Moskova, 1979.
- DEWEESE, Devin, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania, 1994.
- DUNLOP, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, stanbul, 2008.
- FEDEROV, M., “Notes on the Qarâkhânids and Their Coinage”, *Supplement to ONS Newsletter*, 165, 2000: 1-52.
- GENÇ, Re at, *Karahanlı Devlet Te kilatı*, stanbul, KB Yayınları, 1981.
- GRENARD, M. F., “Satuk Bu ra Han Menkıbesi ve Tarihi”, (Trc. O. Turan), *Ülkü*, sa. 74, 1939: 145-149, sa. 79, 1939: 45-52, sa. 80, 1939: 153-160, sa. 82, 1939: 343-350, sa. 83, 1939: 429-436.
- HUNKAN, Ömer Soner, *Türk Hakanlı ı (Karahanlılar) Kurulu -Geli me-Çökü (766-1212)*, IQ Yayınevi, stanbul, 2007.
- HUNKAN, Ömer Soner, “Hilafetin Tanınmasında “Hakan”ın Statüsü: De i im ve Etkiler”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, Aralık 2008, s.26-33.
- HUNKAN, Ömer Soner, “Türk Hakanlı ı (Karahanlılar)’nda Hanedan ve Bürokrat-

- Ulema Çatı ması: İlk Bürokrat-Ulema Hıfzı", XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 11-15 Eylül 2006. *Selçuklular Devleti ve Beylikler Dönemi Tarihi*, c. III. TTK, Ankara, 2010.
- HUNKAN, Ömer Soner, "Kağarlı Mahmud Devrinde Bölgenin İdari ve Siyasi Yapısına Bir Bakış", *Uluslararası II. Türkiyat Araştırmaları Bilgi Akademi Bildirileri "Kağarlı Mahmud ve Dönemi"*, 28-30 Mayıs 2008. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.
- BN FADLAN, Ahmed b. Fadlân, *bn Fadlan Seyahatnâmesi*, (Trc. R. Levent), İstanbul, Bedir Yayınevi, 1975.
- BN FADLAN, Ahmed b. Fadlân, *Rihletü bn Fadlan*, (N r. A. Z. V. Togan), Ibn Fadlan's Reisebericht, Leipzig, 1939.
- BNÜ'L-ESİR, *El-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, (Ed. M. Tulum), I-XII, İstanbul, Bahar Yayınları, (ofset), 1991.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1991.
- KARLİ, Cemal, *Mülhakâtü's-Surâh*, (N r. V. Barthold), *Turkestan*, I, Petersburg, 1898.
- KÂĞARİ, Mahmûd, *Divânü Lügâti't-Türk*, (Trc. B. Atalay), I-IV, Ankara, TDK Yayınları, 1992.
- K TAPÇI, Z., *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, Konya, 1995.
- KOÇNEV, B. D., *Karahanidskie Monety: stoçnikovedçeskoe i istoričeskoe issledovanie*, Moskova, 1993.
- KÖYMEN, M. A., "Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu I", *DTCF*, XV, sa.1-3, Ankara, 1957: 97-194.
- KAMALOV, İlyas., "Kağarlı Bulgarları", *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Eskişehir, 2011, s.31-40.
- KURAT, A. Nimet., *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1992.
- KURAT, A. Nimet., "Bulgar", II, A, Eskişehir, 1997, 781-796.
- MOLLA HÂCİ, *Buğra Hanlar Tezkiresi*, (N r. Abdurrahim Sabit), Kağar, Kağar Uygur Neşriyatı, 1988.
- NE RÎ, Mehmed, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşri Tarihi*, (Yay. F. R. Unat ve M. A. Köymen), I-II, Ankara, TTK Yayınları, 1995.
- NESEFÎ, Ebû Hafz Necmü'd-Dîn Ömer, *el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand*, (N r. M. Fâryâbî), es-Suudiyye, Mektebetü'l-Kevser, 1991.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Karahanlılar", *D A*, XXIV, İstanbul, 2001: 404-412.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Eskişehir, 2011, s.2-27.
- PAUL, Jürgen, "Karahanlılar", (Ed. H. C. Güzel), *Türkler*, IV, 2002: 460-468.
- PR TSAK, Omeljan, "Karahanlılar" A, VI, 1997: 251-273.
- PR TSAK, Omeljan. Von den Karluk zu den Karachaniden, *ZDMG*, 1951: 270-300.

ORTAK VE FARKLI YÖNLERİYLE ORTA ASYA'DA DEVLETLER ÜZERİNE ELEŞTİREL
DEĞERLENDİRME

- E EN, Ramazan, *slâm Co rafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, TKAE Yayınları, 1998.
- TA A IL, Ahmet, “ dil Bulgar Hanlı ı”, *Diyanet slam Ansiklopedisi*, XXI, stanbul 2000, s.472-474.
- TOGAN, A. Z. V., *Karahanlılar (840-1212) 1966-1967 Ders Notları*, SAM Ktp.
- TURAN, Osman, “Satuk Bu ra Han Menkıbesi ve Tarih”, *Selçuklular ve slamiyet*, stanbul, Bo aziçi Yayınları, 1993.
- YAKÛT, el-Hamevî, *Mucemü'l-Buldân*, (N r. F. A. el-Cundî), I-V, ayrıca fihrist I-II, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l- lmiyye.
- YILDIZ, H. D., *slâmiyet ve Türkler*, stanbul, Ü Yayınları, 1976.
- YÜCEL, Mualla Uydu, *lk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara, 2007.